

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η πολιτική θεωρία μετά τον Μακιαβέλι

Ο Νικολό Μακιαβέλι (N. Machiavelli) είδε τη *republica* της Φλωρεντίας να καταστρέφεται. Οι αμιγείς δημοκρατίες δεν επιβιώνουν εύκολα, τις υπονομεύουν οι πλούσιοι. Η Φλωρεντία, όμως, δεν ήταν αμιγής δημοκρατία, έδινε ένα μερίδιο πολιτικής εξουσίας στον λαό, αλλά όχι στους πολύ φτωχούς, και μικρότερο απ' ό,τι στους πλούσιους. Έμοιαζε με τη Ρώμη, όπου η Σύγκλητος είχε εκχωρήσει ένα μέρος της εξουσίας στους αντιπροσώπους των πληβείων, όχι με την Αθήνα. Γιατί να πέσει λοιπόν κάτω από την τυραννία ενός πλουσίου, και ο Μακιαβέλι να χάσει τη θέση του; Η θέση του ήταν από αυτές που προορίζονταν για τους όχι πολύ πλούσιους: του επέτρεπε όμως να συμμετέχει. Τώρα έπρεπε να παραμένει θεατής. Υποχρεώθηκε να ζει εκτός πόλεως. Εκεί άρχισε να γράφει, συνομιλώντας νοερά με τους πολιτικούς του παρελθόντος και του παρόντος. Παράλληλα, συμμετείχε σε νυχτερινές συναντήσεις νεαρών που ενδιαφέρονταν για τις ιδέες του.

Βέβαια, το γνωστότερό του βιβλίο, τον *Ηγεμόνα*, το αφιέρωσε στον τύραννο. Και, από ό,τι φαίνεται, του δίνει συμβουλές για το πώς θα καταπιέξει. Όμως, αν κοιτάξει κανείς από κοντά, θα διαπιστώσει ότι οι συμβουλές του εννοούν τους φτωχούς. Ο Μακιαβέλι συμβουλεύει τον ηγεμόνα να στηρίζεται σε αυτούς, να τους οπλίζει, να τους προστατεύει από τους «μεγάλους». Και

τούτο διότι οι μεγάλοι θέλουν να καταπιέζουν, ενώ ο λαός θέλει να μην καταπιέζεται. Σε άλλα βιβλία του μιλάει πιο καθαρά. Στις *Διατριβές* λέει ότι πρέπει να ακολουθηθεί το υπόδειγμα της ρεπουμπλικανικής Ρώμης, όπου δεν είχαν τιμές και αξιώματα μόνο όσοι είχαν διασυνδέσεις και πλούτη, και εξηγεί πώς θα ανατραπεί το αντιλαϊκό καθεστώς και θα εισαχθεί το φιλολαϊκό, με πρότυπο τον Βρούτο, τον ιδρυτή της ρωμαϊκής *res publica*. Στην *Τέχνη του πολέμου* υποστηρίζει ότι οι φτωχοί πεζικάριοι νικούν τους πλούσιους ιππείς. Στη *Φλωρεντινή ιστορία* περιγράφει μια εξέγερση φτωχών, όπου ένας από αυτούς ισχυρίζεται ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι... Όμως, στην προσπάθειά του να διδαχθεί από τη ρεπουμπλικανική Ρώμη, ο Μακιαβέλι καταλήγει σε πρωτότυπα θεωρήματα. Αυτά αναλύουν τα κείμενα του ανά χείρας τόμου.

Πρωτότυπο δεν είναι το θεώρημα, που έχει ταυτιστεί με τον «μακιαβελισμό», ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα. Αυτό είναι κοινός τόπος για όσους έχουν επαφή με την πραγματικότητα, όπως δείχνει ο Ετιέν Μπαλιμπάρ (É. Balibar), εστιάζοντας στην αινιγματική φράση του Μακιαβέλι για την «πραγματική αλήθεια του πράγματος», που είναι κρίσιμη επιστημολογικά και πολιτικά. Το επιστημολογικό ερώτημα τέμνει όλα τα επιμέρους, άρα η παρέμβαση του Μπαλιμπάρ είναι καλή οδός εισαγωγής για τα κείμενα που ακολουθούν. Όλοι αναμετριάμαστε ρητά ή άρρητα και με την ίδια τη σημασία της πολιτικής, όταν συζητούμε πολιτική θεωρία. Επιπλέον, όλα τα υπόλοιπα κείμενα αντιμετωπίζουν τον Μακιαβέλι περισσότερο ως διαρκές αίνιγμα παρά ως πηγή τελικών απαντήσεων.

Η πρώτη ενότητα αφορά τη σημαντικότερη καινοτομία του Μακιαβέλι, την επαναξιολόγηση της *διχόνοιας*. Μέχρι τότε, όλοι πίστευαν πως η ενότητα είναι βασική αξία σε μια Πολιτεία. Αφού, όμως, παντού υπάρχει η επιθυμία των μεν να καταπιέζουν και η επιθυμία των δε να μην καταπιέζονται, η ομόνοια θα προκύψει από την ήττα της μίας πλευράς. Όταν νίκησαν οι

γαιοκτήμονες τους ακτήμονες στη Ρώμη ήλθε το τέλος της ελευθερίας, πιστεύει ο Μακιαβέλι. Άρα, σημαντική για την ελευθερία είναι η διχόνοια. Ο Υγκ Πολτιέ (H. Poldtier), σε διάλογο με τη συμβολή του Μπαλιμπάρ, αλλά αντλώντας κυρίως από την ερμηνεία του Λεφόρ (C. Lefort), την οποία και εμπλουτίζει, υποστηρίζει ότι η ενότητα συγκροτείται διά του διχασμού των τάξεων κι ότι, συνεπώς, η ιδέα μιας πόλεως συμφιλωμένης με τον εαυτό της αποτελεί μέρος της εντύπωσης και όχι της αλήθειας του πράγματος. Ο Μιχάλης Μπαρτσίδης, σε διάλογο με τον Αλτουσέρ (L. Althusser) και τον Σιμοντόν (G. Simonodon), προτείνει έναν ορισμό της δημοκρατίας ως της κατεξοχήν διατομικής πολιτικής διαδικασίας υπό τη μορφή μιας μετα-σταθερής ισορροπίας. Ο Σωτήρης Σιαμανδούρας αναδεικνύει το μακιαβελικό δημοκρατικό παράδοξο, που συνίσταται στο ότι η ελευθερία καταργείται στο όνομα της ελευθερίας, παρά την αρχική κατάφαση του διχασμού της πόλεως, και αναζητεί τη ρίζα του στη φυσικοποίηση της ανισότητας ως όριο κάθε δημοκρατικής ανάγνωσης του μακιαβελικού έργου. Ο Αλμπάνο Πίνα (A. Pina) υπογραμμίζει τη ρευστότητα των θεμελίων και τη διαρκή της υπόμνηση από τον Φλωρεντινό, σε αντίθεση με τις συμβολαιακές πολιτικές θεωρίες που ακολούθησαν. Τέλος, η Μαρί Γκάιγ (M. Gaille) παρουσιάζει κριτικά τον φιλελεύθερο-ρεπουμπλικάνο Μακιαβέλι του Σκίνερ (Q. Skinner), για τον οποίο ο διχασμός αποτελεί θεμέλιο του πλουραλισμού, και παράλληλα φωτίζει την καταγωγή, το εύρος και τα όρια της ρεπουμπλικανικής ερμηνείας του μακιαβελικού έργου, όπως την αναπτύσσουν, μεταξύ άλλων, ο Πόκοκ (J.G.A. Pocock) και ο Γκίλμπερτ (F. Gilbert).

Δεν αρκεί να πάρει κανείς την εξουσία, πρέπει και να πείσει ότι αυτό ήταν σωστό. Όμως, δεδομένου του κοινωνικού διχασμού, το τι είναι σωστό έχει πολλές ερμηνείες. Αυτό αποτελεί μία από τις προϋποθέσεις της θετικής πρόσληψης της σκέψης του Μακιαβέλι από τη σοσιαλιστική θεωρία, μαρξιστική και μη.

Η σχετική συζήτηση είναι πολύ πλούσια, με αφετηρία την ιδέα της *ηγεμονίας*, που δίνει το όνομά της στη δεύτερη ενότητα. Ο Παναγιώτης Σωτήρης παρουσιάζει την πρόσληψη του Μακιαβέλι από τον Γκράμσι (A. Gramsci) αλλά και από τον Αλτουσέρ, όχι στο πλαίσιο του μεταρρυθμισμού αλλά με ορίζοντα τον κομμουνισμό. Ο Βιτόριο Μορφίνο (V. Morfino) ανασκευάζει την αντίθεση μεταξύ του ιστορικισμού του Γκράμσι και του θεωρητικού αντιανθρωπισμού του Αλτουσέρ, για να υποστηρίξει ότι η ερμηνεία του μακιαβελικού έργου από τον δεύτερο αποτελεί συνέχεια της ερμηνείας του πρώτου, με μια ουσιαστική απόκλιση: ό,τι ο Γκράμσι σκέφτεται ως ταύτιση του ηγεμόνα με τον λαό, ο Αλτουσέρ το σκέφτεται ως χάσμα που το γεφυρώνει η αλεπού. Τέλος, η Βίκυ Ιακώβου συζητά από διαφορετική οπτική, αντιπαραθέτοντας τον Αμπενσούρ (M. Abensour) με τον Λεφόρ, το συνολικότερο ζήτημα της σχέσης του Μαρξ (K. Marx) με τον Μακιαβέλι.

Η κατάφαση του κοινωνικού διχασμού διαμορφώνει το πλαίσιο μέσα στο οποίο τίθεται το ερώτημα του δικαίου και αναδεικνύεται η κρισιμότητα της νομοθεσίας. Από τη συγκρουσιακή έκφραση της λαϊκής επιθυμίας προκύπτουν κατά τον Μακιαβέλι οι «καλοί νόμοι». Το *δίκαιο* δεν υπάρχει ποτέ εν κενώ. Επειδή έχουμε την τάση να πιστεύουμε κάτι τέτοιο, τείνουμε να βαφτίζουμε την αήθη πολιτική «μακιαβελική». Όμως, η σύνδεση του δικαίου με το εφικτό δεν το προδίδει. Γι' αυτό δεν πρέπει να μας ξενίζει ότι ο Μακιαβέλι συζητιέται πλέον και στο πλαίσιο της νομικής θεωρίας. Από τη σκοπιά αυτή, ο Γιώργος Στείρης παρεμβαίνει στο δίλημμα μεταξύ ενός ηθικού και ενός ανήθικου Μακιαβέλι, διαβάζοντας το έργο του υπό το πρίσμα του νομικού θετικισμού, για τον οποίο ενδέχεται να υφίσταται ηθική υποχρέωση υπακοής σε έναν νόμο χάρη στις ηθικές του διαστάσεις, αλλά η αναγωγή ενός κανόνα σε νόμο δεν συνεπάγεται την ηθική υποχρέωση συμμόρφωσης σε αυτόν. Είναι όμως ενιαία η αντίληψη του δικαίου στον *Ηγεμόνα* και στις *Διατριβές*;

Αυτό είναι το ερώτημα που θέτει ο Γιώργος Βασιλάκος· επιχειρεί να το απαντήσει μέσα από μια συστηματική συζήτηση των σχετικών χωρίων, που φωτίζει τις εντάσεις του μακιαβελικού στοχασμού. Τέλος, η Αγγελική Παπαθανασίου αναρωτιέται, μεταξύ Φουκώ (M. Foucault) και Ψυχοπαίδη και γεφυρώνοντας τα ερωτήματα του 16ου και του 21ου αιώνα, ποιο είναι τελικά αυτό το υποκείμενο που καλείται να συμμορφωθεί στον νόμο.

Μπορούμε όμως να προσεγγίσουμε, πέραν αυτών, τη θετική πρόταση του Μακιαβέλι; Σε αυτό επικεντρώνεται η τέταρτη ενότητα, με τίτλο *αρετή*. Ο αγανακτισμένος αντιμακιαβελισμός περασμένων αιώνων έχει εγκαταλείψει τα αμφιθέατρα, αλλά δεν είναι σαφές αν ο Μακιαβέλι επαναφέρει ένα επιχείρημα του Κικέρωνα υπέρ της *res publica*, αν αποκαλύπτει κάτι καινούργιο στην πολιτική, αν αυτό το καινούργιο αφορά την πολιτική ως σχέση δύναμης ή την πολιτική ως ανταγωνισμό διαφορετικών επιθυμιών ή συμφερόντων. Ο Μακιαβέλι διδάσκει πως αρετή είναι να αναγνωρίζουμε την αναγκαιότητα για να την υπακούμε ή για να ξέρουμε πότε μπορούμε να *μην* την υπακούμε; Η παρέμβαση του Ευθύμη Κατσούλη χρησιμεύει ως εισαγωγή στο ιστορικό βάθος αυτής της συζήτησης. Μας γνωρίζει τον αντιμακιαβελισμό της Ιβηρικής ως μια προσπάθεια να διαμορφωθεί μια ρεαλιστική ηθική της εξουσίας, στην οποία αρετή και αναγκαιότητα θα συνέπιπταν στο κράτος ως διάμεσο. Ο Αουγούστο Ντόλφο (A. Dolfo) υπενθυμίζει τον τρόπο με τον οποίο συζητήθηκε, κατά τον 20ό αιώνα πια, η σχέση ηθικής και πολιτικής στον μακιαβελικό στοχασμό και επικεντρώνεται στην ερμηνεία του Μαουρίτσιο Βιρόλι (M. Viroli), προκειμένου να διατυπώσει το αίτημα για μια εναλλακτική περιγραφή της θέσης περί αυτονομίας της πολιτικής. Στη συνέχεια, ο Νικόλαος Τσίρος παρουσιάζει τις θέσεις του Παναγιώτη Κονδύλη, στενά συνυφασμένες με τη φιλοσοφική του ανθρωπολογία και με το ερώτημα της ισχύος και της αυτοσυντήρησης. Στους αντίποδες, ο Αλέξανδρος Σχισμένος υπογραμμίζει τη μακιαβελική διάκρι-

ση ανάμεσα στην αρετή του λαού και στην αρετή του ηγεμόνα και, στα χνάρια του Μερλώ-Ποντύ (M. Merleau-Ponty), διαβά-ζει την πρώτη ως αρετή της ελεύθερης συνύπαρξης, Κλείνοντας αυτή την ενότητα, ο Γιώργος Φαράκλας υποστηρίζει ότι ο Μακιαβέλι διαθέτει μια έννοια ελευθερίας και άρα ηθικής, γιατί δεν ισχύει ο κοινός τόπος (Λεφόρ, Μανέν [P. Manent]) σύμφωνα με τον οποίο η ορθή πολιτική πράξη ταυτίζεται στη σκέψη του με την υποταγή στο αναγκαίο.

Ο Μακιαβέλι ήταν επίσης ένας άνθρωπος της Αναγέννησης που έζησε κοντά στον Λεονάρντο ντα Βίντσι (L. da Vinci), σε μια εποχή που τα όρια μεταξύ τέχνης και τεχνικής γίνονταν αντιληπτά με εντελώς διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι σήμερα. Στην τελευταία ενότητα, με τον τίτλο *τέχνη*, η Μαριλένα Καρρά μάς υπενθυμίζει ότι οι Λεονάρντο και Μακιαβέλι συναντιούνται στην ανανέωση της προοπτικής, υπό την έννοια της αναγνώρισης μιας ανάγκης συμπερίληψης της κίνησης και της απροσδιοριστίας, της τύχης και της ορμής της. Τέλος, ο Ηλίας Παπαγιαννόπουλος παρακολουθεί την πολιτική επιτέλεση που λαμβάνει χώρα γύρω από το παιχνίδι μεταξύ αναγκαιότητας και αρετής στον *Μανδραγόρα*, ένα θεατρικό του Μακιαβέλι, που ανεβάζει στη σκηνή έναν ολόκληρο κοινωνικό κόσμο με σκοπό να τον εξαρθρώσει. Μας προσφέρει έτσι μια οδό διαφυγής, χάρη στην οποία η τελευταία λέξη θα μπορούσε να είναι και πρώτη.

* * *

Ο Μακιαβέλι θεωρείται ο θεμελιωτής της νεότερης πολιτικής θεωρίας. Παρά το γεγονός ότι δεν είναι ακριβώς μοντέρνος ή και ακριβώς γι' αυτό, η σκέψη του δεν έπαψε να επηρεάζει τους μεταγενέστερους. Οι περισσότεροι από τους μεγάλους πολιτικούς στοχαστές έχουν μελετήσει ή/και σχολιάσει το έργο του. Πολλοί έχουν επηρεαστεί σημαντικά από αυτό. Η σχετική βιβλιογραφία είναι από τις εκτενέστερες στις ανθρωπιστικές

σπουδές. Μπορεί κανείς να τον συναντήσει στα πιο διαφορετικά πεδία, από τις σύγχρονες δημοκρατικές θεωρίες και τη φαινομενολογία μέχρι και σε κάποιο κείμενο του τρίτου φεμινιστικού κύματος.

Στη χώρα μας, δυστυχώς, δεν ευτύχησε ανάλογης μεταχείρισης. Το έργο του δεν έχει μεταφραστεί στο σύνολό του και οι σχετικές μονογραφίες περιορίζονται στα δάχτυλα του ενός χεριού. Φωτεινή εξαίρεση αποτελεί η πρωτοπόρα μεταφραστική και ερμηνευτική εργασία του Παναγιώτη Κονδύλη. Η εισαγωγή του, στη μετάφραση που μας προσέφερε, έχει την έκταση μονογραφίας και χαρακτηρίζεται από εμβρίθεια και αναλυτική δύναμη, παρόλο που, πέρα από μια σύντομη κριτική αναφορά στον Μερλώ-Ποντύ, δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη της σημαντικές ερμηνείες της εποχής, οι οποίες έμελλε να αναδειχθούν σε κλασικές.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Έλληνας αναγνώστης του Μακιαβέλι έρχεται αντιμέτωπος με ένα κενό, στο οποίο βρίσκει χώρο για να εγκατασταθεί ο μύθος του «μακιαβελικού», δηλαδή ενός κυνικού τρόπου αντιμετώπισης της πολιτικής. Η διάλυση αυτού του μύθου δεν είναι μόνο ζήτημα ιστορικής δικαιοσύνης ή διανοητικής εντιμότητας. Πρόκειται για μια κοινοτοπία που προσφέρει κακές υπηρεσίες. Αν σκεφτούμε την πολιτική ως μια κυνική πρακτική, τότε είναι πιθανότερο να χαράξουμε πολιτικές με κυνικά κριτήρια. Ο λεγόμενος πραγματισμός δεν είναι απλώς ταυτολογικός, μια επιβεβαίωση του υπάρχοντος από το υπάρχον, είναι ένας φτωχός τρόπος να σκεφτούμε τον κόσμο, ο οποίος αναπαράγει έναν κόσμο φτωχό.

Για να καλύψουμε τις ερευνητικές αυτές ανάγκες, προχωρήσαμε το 2019 στη διοργάνωση του πρώτου διεθνούς συνεδρίου για τη σκέψη του Μακιαβέλι στην Ελλάδα, με θέμα *Οι μακιαβελικές στιγμές σε προοπτική*. Στην οργανωτική επιτροπή συμμετείχαν η Χρυσάνθη Αυλάμη, η Βίκυ Ιακώβου, η Μαριλένα Καρρά και ο Γιώργος Φαράκλας, με συντονιστή τον Σωτήρη Σια-

μανδούρα. Το συνέδριο διοργανώθηκε σε εθελοντική βάση και χωρίς συνδρομή για τους ομιλητές και τις ομιλήτριες ή για το κοινό, όπως εξάλλου αρμόζει στο δημόσιο πανεπιστήμιο, έναν από τους θεσμούς όπου τα πράγματα μπορούν και πρέπει να γίνονται με γνώμονα τις αξίες της προσφοράς και όχι της αγοράς. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, που μας παραχώρησαν τις εγκαταστάσεις τους και κάθε διευκόλυνση. Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε επίσης στις εθελόντριες και τους εθελοντές, ιδιαίτερα στην Κατερίνα Γεωργαντζίκη, την Κατερίνα Καλλέργη, τη Μαρία Μούρτου-Παραδεισοπούλου, τον Γιώργο Παπαγεωργίου, την Όλγα Σκούρτη, την Εύη Σκριμιζέα και τον Κώστα Τσιάκουλη.

Το τριήμερο συνέδριο αποτέλεσε μια σπάνια ευκαιρία να συνευρεθούν και να συζητήσουν, μεταξύ τους και με το κοινό, ερευνητές και ερευνήτριες από όλο τον κόσμο, από πανεπιστήμια οκτώ χωρών (Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Ελβετία, Ελλάδα, ΗΠΑ, Ιταλία, Πορτογαλία) και ακόμη περισσότερες εθνικότητες, σε μια προσπάθεια να δουν το μακιαβελικό έργο «σε προοπτική», με τρόπο ζωντανό και γόνιμο. Από τις πολλές εισηγήσεις του συνεδρίου επιλέχθηκαν εκείνες που αποτέλεσαν την πρώτη ύλη αυτού του συλλογικού τόμου. Όλοι οι συντελεστές του επιστρέψαμε στα αρχικά μας κείμενα και τα επεξεργαστήκαμε εκ νέου. Κάποια έγιναν πιο συνεκτικά, κάποια επεκτάθηκαν, κάποια άλλαξαν ουσιαστικά και σε βάθος· όλα δέχτηκαν τη φροντίδα της επιστημονικής επιμέλειας και συζητήθηκαν με τους συγγραφείς, τους οποίους ευχαριστούμε θερμά για τη συμμετοχή τους στον τόμο.

Τα κείμενα καταδεικνύουν ότι έννοιες παραμελημένες μέχρι τώρα στον ελληνικό χώρο (η επιθυμία, ο διχασμός, η προοπτική) αποτελούν κοινούς τόπους των μακιαβελικών σπουδών· αναδεικνύουν τη σχέση του Μακιαβέλι με τη δημοκρατική και τη σοσιαλιστική θεωρία· ανασύρουν τα λιγότερα μελετημένα έργα του,

όπως η *Φλωρεντινή ιστορία*, το *Η τέχνη του πολέμου* και το σπουδαίο θεατρικό του, *Ο Μανδραγόρας* τέλος, μετατοπίζουν την προσοχή, έτσι ώστε η ερμηνεία να συμπεριλάβει υποχρεωτικά, εκτός από τον πολυμεταφρασμένο *Ηγεμόνα*, και τις *Διατριβές*, που έχουν μόνον εν μέρει μεταφραστεί από τον Κονδύλη. Όλα τούτα προβληματοποιώντας όψεις του μακιαβελικού έργου, και κατά συνέπεια των θεμελίων της νεωτερικότητας.

Ελπίζουμε, λοιπόν, ότι ο τόμος θα δώσει στους αναγνώστες και τις αναγνώστριες τόσο ένα νήμα για να εισέλθουν και να περιπλανηθούν στο έργο του Φλωρεντινού στοχαστή όσο και το έναυσμα για να αμφισβητήσουν τη μυθική εικόνα του «μακιαβελικού» Μακιαβέλι, να προχωρήσουν στη μελέτη των σύγχρονων ερμηνειών του αλλά και να σκεφτούν με τρόπο διαφορετικό την πολιτική γενικότερα. Ελπίζουμε δηλαδή ότι, φτάνοντας στην τελευταία σελίδα, δεν θα αισθανθούν ότι έλαβαν κατασταλαγμένες απαντήσεις ή ότι γνωρίζουν πια αρκετά τον Μακιαβέλι και τις απαρχές μιας επιστήμης της πολιτικής, αλλά, αντιθέτως, ότι θέλουν τώρα να αρχίσουν να διαβάζουν περισσότερο.

Χρυσάνθη Αυλάμη

Βίκυ Ιακώβου

Σωτήρης Σιαμανδούρας

Γιώργος Φαράκλας